

KUR'AN'DA HABERÎ SIFATLAR VE MUKATİL b. SÜLEYMAN'A İSNAD EDİLEN TEŞBİH FİKRİ

— I —

İbrahim ÇELİK*

ÖZET

Etbâu't-Tâbiinden olan Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) Kur'an'ı âyet âyet baştan sona sıra ile tefsir eden ve bu eseri günümüze kadar gelebilen ilk müfessirlerden birisidir. Emevîlerin sonu ile Abbâsîler devrinin ilk yıllarında yaşadığına göre henüz istikrara kavuşmayan birtakım siyasi ve itikadî görüşlerin tartışıldığı böyle bir ortamda hiçbir fikrin tesiri altında kalmadığı söylenemez. Fakat kaynaklarda belirtildiği gibi O'nun müşebbiheden birisi olduğu konusundaki ithamları haklı çıkaracak açık bir ifadenin günümüze kadar gelebilen tefsirinde mevcut olmadığını görüyoruz. İlâhî sıfatlar, büyük günahlar, kaza ve kaderle ilgili âyetlere yaptığı açıklamaları incelediğimizde O'nun herhangi bir aşırılığa düşmediğini müşahede ederiz.

الخلاصة

مقاتل بن سليمان التبرقي سنة ١٥٠ هـ هو اول من فسر القرآن كله من اوله الى آخره. ولم يحل
الينا تفسير تام من غير تفسيره. عاش مقاتل في آخر عهد الاموية واول العباسية وتأثر بالافكار
الاعتقادية والسياسية التي جرت في تلك العصور. ولكن اذا فتحنا تفسيره ما وجدنا فيه فكرا
واضحاً لتثمه بالتشبيه او بغير اعتقاد غال كما ينسب اليه في كتب النحل والطبقات.

GİRİŞ

Mukâtil siyasi, itikadî ve fikhî olmak üzere birçok fikirlerin tartışıldığı ve bunlarla ilgili olan ilimlerin Hadis'ten ayrılıp tedvin edilmeye başladığı zaman ve mekanlarda yetişmiş bir ilim adamıdır. O kelamcı değil bir müfessirdir. Fakat Kur'-ân'ın büyük bir kısmı itikadî konuları ihtiva ettiği için bir müfessirin yeri geldikçe

* Dr.; Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi.

kelâmın bazı konularına temas etmesi kaçınılmaz olur. Bunun için kelâmcı olmak şart değildir. Nitekim bir kelâmcının da bazı itikâdî meseleleri isbât sadedinde konu ile ilgili âyetleri tefsir etmesi onu müfessirler safına katmaz. Çünkü İslâmda ister itikâdî, ister fikhî, isterse ahlâkî olsun bütün konular birbirleri ile yakından ilgilirdirler. Ayrıca hepsinin de asıl kaynağı Kur'ân'dır. Bu sebeple Kur'ân'ı baştan sona sıra ile tefsir etmeye kalkışan bir müfessirin —belli bir konudaki eğilimi daha fazla olmakla beraber— diğer konularda da içinde bulunduğu devrin varlığı kültür seviyesine göre yeterli kadar bilgi sahibi olması ve âyetleri buna göre tefsir etmesi gerekir. Ancak bu şekilde başarılı olabilir ve böylece ortaya koyduğu eser de kendi zamanının ihtiyaçlarına cevap verdiği gibi çok uzun bir süre daha gündemde kalır. Mukâtil bunlardan birisidir. Bazı kaynaklarda takdir edildiği halde birçok yerde de tenkid edilmesi onun başarısına gölge düşürmez. Zira birçok fikirlerin kaynaştığı ve henüz hiçbirinin tam rayına oturmadığı bir dönemde bazıları tarafından çok takdir edilen bir kimsenin diğer bazıları tarafından da o derece tenkid edilmesini normal karşılamak gerekir.

Mukâtil'in Tefsir-i Kebîr'i günümüze kadar yazma olarak gelmiş olmakla beraber kendisinden birkaç asır sonra kaleme alınan tefsirlerde bile bazı görüşlerine yer verilmesi¹, tefsir ilminin bugünkü seviyeye gelmesinde hizmetlerinin ne kadar büyük olduğunu gösterir.

Bu makalemizde Mukâtil'in en çok tenkid edildiği saha olan Haberî Sıfatlar ve teşbih ile itham edilmesini konusunu inceleyeceğiz. Bu tür incelemelerde biyografik eserlerden çok ilim adamının kendi eserlerine müracaat etmek daha sağlıklı olmaktadır. Çünkü hicri ikinci asırda yaşayan Mukâtil'in, o günlerde düşündükleri, söyledikleri ve yaptıklarının muhâsbesi tamamen Allah'a kalmıştır. Dolayısıyla o günlerde söylemiş olduğu nakledilemeyen fikirlerle onu bugün itham edip suçlamamızın bizim için pratik bir değeri olmadığı kanaatindeyiz. O halde böyle yapmak yerine onu, günümüze kadar ulaşan eserlerindeki görüşlerine itibar edip değerlendirmek daha uygun olur.

Kaynaklar, Mukâtil'in on küsur eserinden söz etmekte ise de² bunlardan ancak üç tanesinin günümüze kadar ulaşabildiği anlaşılmaktadır: 1- Kitabu'l-Vücuha ve'n-Nezâir³, 2- Kitabu Tefsiri'l-Hamsi Min Âye⁴, 3- Kitâbu't-Tefsiri'l-Kebîr⁵. İlk

1 Bkz. Vahidi, Esbâbı Nüzul: 15, 17, 28, 62, 65, 67, 68, 76, 81.....; Zemahşeri, Keşşâf: III, 120, 138, 529, 530, 532, 541, 563.....; Râzi, Mefatihü'l-Gayb: XV, 107, XVII, 100, XVIII, 195.....; Âlûsi, Ruhü'l-Meâni, XXIV, 78, 121, XXIX, 160, XXX, 136, 146.

2 İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferac M. b. İshâk, el-Fihrist (Tahk. R. Teceddüt), 1971, Tahran, 227; Dâvudi, Tabakatu'l-Müfessirin: II, 330 v.d.; Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, I, 459, II, 1469, 2001; Kehhâle, Mu'cemu'l-Müellifin, XII, 470; Fuat Sezgin, GAS. I, 36 vd.

3 Bu eserin bulunduğu yerler için bkz. Beyazıt Umumi Ktp. No: 561; Saray Emanet, 2050.

4 British Museum or, 6333.

5 Bursa Eski Eserler ktb. Hüseyin Çelebi 27; İst. Hamidiye 58; Saray Ahmet III, 74; S. Emânet 565; Ezher, I, 242, Tefsir 516. H. Hüsnü Paşa, 17. Not: Bundan böyle Mukâtil'in bu nüshalarından kaynak verildiğinde sadece Kütüphane isimlerinin baş harfleri ile yetinilecektir.

ikisinin fihristlerini gözden geçirdiğimizde⁶ Mukâtil'in itikadı konularındaki görüşlerini ve bunların arasında teşbih fikrinin mevcut olup olmadığını adı geçen eserlerde aramanın doğru olmayacağını hemen anlamak mümkündür. O halde bu konuda sadece tefsirini incelememiz yeterli olacaktır. Bunun için de memleketimizde tam nüsha olmak üzere en eski olan Bursa'daki nüshayı esas aldık⁷. Her ne kadar Feyzulah Efendi kütüphanesindeki nüsha 25 sene daha eski ise de bir cildi eksiktir. Mısır Ezher'deki nüshaya da imkanlarımız elvermediği için ulaşamadık. Bursa'daki nüsha baş taraftan, tahminen iki varak dışında tamdır. Bu sebeple Mukâtil'in Haberî Sıfatları tefsirdeki metodunu tesbit için adı geçen nüsha baştan sona kadar taranarak örnekler alınmış ve gerekli görünen yerlerde diğer nüshalarla da mukayeseler yapılmıştır.

A. ALLAH'IN SIFATLARI MESELESİ⁸

Kur'ân'ın insanları davet ettiği ilk ve en önemli konu Allah'ın tevhididir. Daha çok Mekkî surelerde olmakla beraber, bütün surelerde bu önemli konuya sık sık temas edilmiştir⁹. Kur'ân, Allah'ın varlığını ve birliğini en ufak bir şüphe bırakmayacak şekilde ispât edip O'nu sadece Allah adıyla isimlendirip müphem ve mücerred bir mefhum olarak bırakmamış O'nun yüceliğini insanların şuuruna yerleştirmek için şanına uygun olan sıfatlarla da tavsif etmiştir. Mezhepler tarihinde isimleri geçen çeşitli ekollere mensup bütün müslümanlar Kur'ân'ın tamamına olduğu gibi bu âyetlere de ayrı ayrı iman etmişlerdir. Bu sebeple bütün fırkalar temelde Cenabı Hak'ın kendisine nisbet ettiği bu sıfatlarla muttasıf olduğunda, bir bakıma görüş birliği içindedirler. Ancak Yüce Allah'ın zatıyla sıfatları arasındaki ilişkiyi ifade tarzında ihtilaf etmişlerdir. Meselâ Mu'tezile, yukarıda sözü edilen âyetleri aynen kabul etmekle beraber, Allah'ın zâtına kadim sıfatlar nisbet etmenin O'nun zâtında teaddüde yol açar endişesi ile, zât ile sıfât aynı şeydir, diyerek onları inkâr yoluna girmiştir¹⁰. Ehli Sünnet çizgisinde kalan fırkalara göre ise Allah'ın zâtına kadim sıfatlar nisbet etmede böyle bir endişe söz konusu değildir. Şu halde bu ve buna benzer farklı görüşler ortaya atanların gayeleri de müşterektir. Bu gaye de Cenabı Hak'ın vahdaniyetine layık olmayan her türlü tasavvurları zihinlerden uzaklaştırarak tenzihî bir tevhide varmaktır. Gâli fırkalar müstesna, temelde ve gayede müşterek olan bu fırkaların nasslardan herhangi birini inkar etmedikleri müddetçe aynı ga-

-
- 6 Bu eserlerin fihristi için bkz. Cerrahoğlu, İsmail: Tefsirde Mukâtil İbn Süleymân ve Eserleri, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXI, 27-35; Özek Ali Kitabı'l-Vücut ve'n-Nezâir li Mukâtil b. Süleymân, İstanbul 1985.
 - 7 Urmiye'nin Dihlâk karyesinde meskun Muhammed b. Sa'd b. Ömer b. Hamid b. Abbâs tarafından H. 340 tarihli eski bir nüshadan H. 549'da istinsah edilmiştir. H.Ç. vrk. la, 282a.
 - 8 "Sıfâtullah" ifadesini ilk defa Mu'tezile kullanmıştır. Bu ifade ne Kur'ân'da ne de sahih hadiste geçmektedir. Ashâb ve Tâbiun arasında da bu ifadeye tesadüf edilmemiştir. Bkz. Ahmed Emîn: Duha'l-İslâm, Beyrut, 10 bsk. III, 28 v.d.; Zuhru'l-İslâm, Kahire, 1966, I, 51.
 - 9 el-İhlâs, 112/1; el-Enbiyâ, 21/25; el-Bakara, 2/163; en-Nahl, 16/51; 5/76.
 - 10 Şehristanî, el-Milel ve'n-Nihal I, 44 v.d.; A. Emîn, Duha'l-İslâm III, 28 vd.; Zehebîet-Tefsîru ve'l-Müfessirun I, 370.

yeyi ifade edişlerindeki farklılıkları yüzünden tekfir edilmeyip sadece ehli bid'attan sayılmalarını bu sebebe bağlamak gerekir.

Bu ön bilgiden sonra şimdi de Mukâtil'in İlahî sıfatlar konusundaki görüşlerini iki örnek vererek tesbit etmeye çalışalım:

فوجد الرب نفسه فقال (هو الله الذى لا اله الا هو عالم الغيب) يعنى غيب ما كان وما يكون (والشهادة) يعنى شهادته بالحق فى كل شىء و (هو الرحمان الرحيم) اسمان دقيقان احدهما ارتق من الآخر فالرحمان المترحم بالخلق والرحيم المعطوف على عبده بالرحمة فلما ذكر الرحمان الرحيم قال متروكو العرب: ما نعرف من الرحمان الرحيم انما اسمه الله فاراد عز وجل ان يخبرهم ان له اسما كثيرة فقال (هو الله الذى لا اله الا هو عالم الغيب والشهادة هو الرحمان الرحيم) اسم الرب الربوبية . . . قال حدثنا الهذيل قال وحدثنى مقاتل عن قتادة عن ابن سيرين عن ابى هريرة عن النبى صلى الله عليه وسلم قال: ان للتعسة وتسعون اسما فى القرآن فمن احصاها دخل الجنة. (11)

(وهو العزيز) فى ملكه (الحكيم) فى امره (له ملك) يعنى له ما فى السموات والارض يحيى الموتى (ويميت الاحياء) (وهو على كل شىء) من حيوة وموت (قدير) قوله (هو الاول) قبل كل شىء من حيوة وموت (وهو الاخر) بعد الخلق (وهو الظاهر) فوق كل شىء (عليم) يعنى السموات (وهو الباطن) دون كل شىء يعلم ما تحت الارضين (وهو بكل شىء عليم) (12)

- 11 H.Ç. vrk. 248a (el-Haşr, 59/22): "Yüce Rabb (imiz) kendisini tevhid ederek şöyle buyurdu: O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah'tır. Gaybı, yani geçmiş ve gelecek olan her şeyin gaybını, şahadeti, yani her şeydeki yaşanmakta olan ânı bilendir. O rahmân'dır. Rahim'dir. Biri diğerinden daha şefkatli bir acımayı ifade eden (Esmâi Hüsnâ'dan) iki isimdir: Rahmân, bütün yaratıklara acıyan; Rahim ise, kullarına son derece şefkatli davranandır. Rahmân ve Rahim (isimleri Kur'ân'da) zikredilince Müşrik araplar şöyle dediler: "—O'nun adı Allah'dır, Rahmân ve Rahim'in kim olduğunu bilmiyoruz. Bunun üzerine Aziz ve Celil olan Allah birçok isme sahip olduğunu onlara haber vermeyi istedi de şöyle buyurdu: "—O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah'dır. Gaybı da, içinde yaşadığımız ânı da bilendir. O, Rahmân'dır, Rahim'dir. Rabbin adı Allah'dır. Yüce Allah (lafzının) tefsiri ise Rububiyet isimleridir.... Ebu Bekr Ahmed b. 'Ubeyd demiştir ki: Bize el-Kâdi, ona babası, ona el-Hüseyin, ona Mukâtil, ona Katâde, ona İbni Sırın, ona da Ebu Hüreyre'nin naklettiğine göre Peygamber s.a.v. şöyle buyurmuştur: "Allah'ın Kur'ân'da (zikri geçen) doksan dokuz adı vardır. Kim bunları sayarsa Cennete girer." Aynı konu için ayrıca bkz.: H.Ç. vrk. 86a (el-A'râf 7/180); vrk. 140a (el-İsrâ, 17/110).
- 12 H.Ç. vrk. 243b (el-Hadîd, 57/1-3): "O, mülkünde Aziz, emrinde Hakim olandır, mülk O'nundur, yani yerde ve göklerde olan her şey O'na aittir. Ölülere diriltir, dirileri öldürür. O, öldürmek ve yaşatmak gibi her şeye gücü yetendir. O, evveldir, yani ölüm olsun, hayat olsun her şeyden öncedir. O, Âhir'dir, yani yaratıklardan sonradır. O, herşeyin üzerine yani göklerin üzerine Zâhir'dir. O, Bâtin'dir, yani her şeyin içine nüfuz edendir, yerlerin altındaki şeyleri bilendir. Ve O, herşeyi bilendir.

Örneklerde görüldüğü gibi Mukâtil, İlahî sıfatlar konusunda Ehli Sünnet çizgisinden ayrılmamıştır. Zira İlahî sıfatlar konusunda herhangi bir tartışmaya girmeden, bu lafızların kelime mânalarını verip esbâbî nüzulünü kısaca nakletmiş, ardından Allah'ın diğer sıfatlarına delalet eden 99 ismi olduğunu haber veren Hadisi de kaydetmiştir. Bu hadis sahih kitaplarda da yer almıştır¹³.

B. HABERÎ SIFATLAR

Allah'ın zâtî ve fiilî sıfatları yanında "vech, yed, istiva" gibi sadece Kur'ân ve Hadis'de ifadesini bulan diğer bazı sıfatları da vardır. Bunlar Kur'ân ve Hadis'in haber vermesi ile bilindiklerinden "haberî sıfatlar", gerçek mâna ve mahiyetleri kavranamadığı için de "müteşâbin sıfatlar" diye anılmaktadırlar.

Asrı Saâdet ve Hulefai Râşidîn dönemlerinde bahse konu olan âyet ve hadisler tebliğ edilip semâen ve kitâbeten nakledilirken "nüzul, meci", ityân, istivâ, vech, ayn vb. ifadelerdeki zâhîrî mânaların Cenabı Hakk için bir kusur ve eksiklik sayılacağı ve bu sebeple te'vil edilmesi gerektiği ile ilgili bir rivayete sahip değiliz. Çünkü bu âyetler, daha çok kalbe ve ruha hitâb eden bir üslub kullanarak, Cahiliye Deyrindeki eksik ve yanlış olan tanrı inancını düzelterek Allah'ın yüceliğini beşeri zihinlere anlatmak gayesi ile vahyedilmişti ve ana dili arapça olanların anladıkları da bu doğrultuda idi. Fakat Arapçayı sonradan öğrenen ve kendilerine "mevâlî" denilen zevatın tefsir ve hadis ilminde söz sahibi olmaya başlaması, ayrıca tanrıları insan şeklinde tasavvur etme (antropomorfizm)¹⁴ nin doğru olup olmadığına dair birçok tartışmaları da beraberinde getiren felsefe, mantık gibi sırf akla hitab eden ilimlerin tesiri ile, aslında Allah'ı yücelten bu ifadelerden, insanlardaki gibi zaman ve mekâna bağımlı, eksik ve sınırlı olan sıfatlar anlaşılıyor, kanaati zihinlerde yer etmeye başladı¹⁵. Bu düşüncede olanlar akla gelebilen bütün kusurlardan münezze olan bir Allah inancını yerleştirmek için Kur'an'da geçen bu haberî sıfatları te'vil etme ihtiyacını duydular. Bu ihtiyaç, İslâm dışı kültürlerin tesiriyle zihinlerindeki Sıfatullahı dair kavramların karışmış olduğu kimseler için söz konusu idi. Toplumun büyük bir kesiminde ise Selefî kesin imana dayalı te'vilsiz tavakkuf anlayışı hakimdir. Yukarıda sözü edilen endişeler sadece Mutezîlî kelamcılar arasında tartışılmaktadır. Çünkü onlar felsefî ve mantıkî delilleri nasrlardan üstün tutmaktaydılar. Buna göre Mukâtil'in Mutezile tarafından teşbih ile itham edilmesi, Haberî sıfatları te'vilde bu tür delillere itibar etmeyip sadece Kur'ân ve Hadis delilleri ile yetindiği içindir. Aşağıda vereceğimiz örneklerde bunu görmek mümkündür. Ancak bundan önce Teşbih fikrinin doğuşu ve Haberî sıfatlar konusundaki farklı görüşleri gözden geçirmemiz uygun olacaktır.

1- Teşbih Fikrinin Doğuşu ve Mukatil b. Süleyman

İslâm'da teşbih ve onun zıddı olan ta'til görüşleri İlahî sıfatların münakaşa konusu yapılmaya başlanmasından sonra çıkmıştır.

13 Buharî, Tevhid, 12; Müslim, Zikr, 2.

14 Çankı, Mustafa Namık, Büyük Felsefe Lügatı, 1954, İst. I, 167; Hançerlioğlu, Orhan, Felsefe Ansiklopedisi, 1976, İst. III, 104.

15 Mutezilenin Yunan felsefesinin tesiri ile Cenabı Hakk'ın sıfatları hakkında ortaya attığı görüşler için bkz. A. Emîn, Duha'l-İslâm, III, 31.

Teşbih, tenzih düşüncesinin ifrata vardırılması olan ta'til görüşüne tepki olarak çıkan bir fikirdir. Bu sebeple teşbihden önce kısaca tenzih düşüncesini tanı-
mak gerekir.

Tenzih, sözlükte temizlemek mânasına gelir. Istilahta ise noksan sıfatları Al-
lah'a isnâd etmemek O'nu, şânına uygun düşmeyen her türlü tasavvurdan uzak tut-
mak, münezzehtir saymak mânasında kullanılmaktadır. Kur'an'da Allah'ın herhangi
bir şeye benzer olmaktan münezzehtir olduğu açıkça ifade edilmiştir¹⁶. Bunun yan-
nında birçok yüce sıfat ve güzel isimlerin de Allah'a aid olduğu belirtilmiştir¹⁷. Fa-
kat bu sıfatların kısmen de olsa beşerde de olabileceği düşüncesinden hareketle, hicri
2. asrın başlarından itibaren onları Allah için caiz görmeyenler¹⁸ ve bilahare hakiki
tenzih ve tevhid gayesi ile tamamen inkar edenler çıkmıştır. Mezhepler tarihi ter-
minolojisinde bu düşünce tarzına "Allah'ın sıfatlarını nefyetmek" mânasında "ta'-
til" denir. İslamda bu maksatla Allah'ın sıfatlarını inkar eden ilk şahıs Ca'd b.
Dirhem (öl. 118/736) dir¹⁹. Bu fikir Cehm b. Safvân (öl. 128/746) ile daha da gelişt-
miş ve nihayet Mutezile ile son şeklini almıştır.

Birçok âyetin zâhiri manalarından tamamen uzaklaştırılmasına, bir o kadar
sahih hadisin de gözardı edilmesine sebep olan bu ta'til görüşünü reddetmek gayesi
ile yola çıkanlardan bazıları da, farkında olmadan yeni bir aşırılığa düştüler: Yine
tenzin gayesi ile ilahî sıfatların zahiri mânalarını daha da belirgin ve anlaşılır hale ge-
tirmek için teşbihî ve temsili ifadeler kullanmaya başladılar. Hatta bu görüşü savu-
nanlar içinde, fikirlerini güçlendirmek gayesi ile hadis uyduranlar bile çıkmıştır²⁰.
Fakat böyle davranmakla belki de farkında olmadan İslâm'daki teşbih düşüncesinin
ilk fikirlerini ortaya atmış oldular. Ashında bu hareket Cehmî —bilahare Mutezili—
görüş karşısında, onu etkisiz bırakacak yeni bir metod geliştirememenin neticesidir.
O günlerde devreye girmesi gereken metod ancak —takriben— iki asır sonra Eş'arî
(ö. 324/936) ve Mâturidî (ö. 333/944) ile gündeme gelebilmiştir.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre Cehm b. Safvân, ilahî sıfatları inkara götü-
ren o aşırı görüşlerini Horasan'da yaymaya çalışırken ona ilk karşı çıkan Mukâtil
b. Süleymân (ö. 150/767)'dir. Fakat ilahî sıfatları isbât konusudaki bu çabaları
onun, Müşebbiheyi başlatan biri olarak bilinmesine sebep oldu. İbnü Hazm (ö. 456/
1064)'ın kaydettiğine göre: "Mukâtil Cehm ile aynı devirde Horasan'da yaşıyordu.
Cehm teccim konusunda ona şöyle diyerek karşı çıkıyordu: Allah hiç bir şey değil-
dir, O şey de değildir. Zira Allah her şeyin yaratıcısıdır. Hiç bir şey yoktur ki mah-
luk olmasın." Mukâtil de buna karşı: Allah insan suretinde olup eti ve kanı olan
bir cisimdir." diyordu²¹. İbnü Hazm'ın bu tesbitine göre ta'til derecesine varan ten-

16 eş-Şûra, 42/11; en-Nahl, 16/1; el-İhlâs, 112/4; Meryem, 19/65.

17 el-A'râf, 7/180; el-İsrâ, 17/110; el-Haşr, 59/22; en-Nisâ, 4/58; el-Hacc, 22/61;
er-Rahmân, 55/27; Sâd, 38/75.

18 Şehristânî, a.g.e., 86; A. Emîn, Fecrül-İslâm, 287.

19 İbnü Hazm, Ebu Muhammed Ali el-Endelüsî, ez-Zahirî; el-Faşlî fi'l-Milel ve'l-
Ehvâ ve'n-Nihal, Kahire, 1384. V, 46; Yörükân, Y.Z.: İslâm Akaid Sisteminde
Gelişmeler, A.Ü.İ.F. Dergisi, 1952, C. V, 72 vd.

20 Şehristani, a.g.e., I, 106.

21 İbnü Hazm, ez-Zahirî, el-fısal fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal; Kahire, 1964, V,
46 v.d. Ayrıca bkz. Bağdadî, Tarihu Bağdâd, XIII, 166; İbnü Kesir, el-Bidaye
ve'n-Nihaye, Beyrut, 1966, IX, 350.

zih fikri, teşbih görüşüne tepki olarak ortaya çıkmıştır. Zemaşşerî (öl. 538/1144)'de de bu görüşe uygun düşen şu tesbiti görüyoruz: "... Sözü edilen teşbih görüşünün Mukâtil ve Ebu 'Ubeyde (öl. 209/825)'ye ait olduğu nakledilmektedir. Horasan'dan iki kişi çıkmıştır: Birisi temsile varacak derecede teşbihe kail olmuştur. Bu zât Mukâtil b. Süleymân'dır. Diğeri de bütün sıfatları yok sayacak derecede Allah'tan nefyetmiştir. Bu da Cehm b. Safvân'dır."²²

Mukâtil'in teşbih fikrini ortaya atan ilk şahıs olduğu görüşünü daha başka kaynaklarda da görmek mümkündür²³. Fakat bu ithamları haklı çıkaracak ifadelere Mukâtil'in tefsirinde gerçekten mevcut olup olmadığını incelemek ve ancak ondan sonra müsbet veya menfi bir hükme varmak gerekir. Ancak bu incelemeye başlamadan önce de Allah'ın sıfatları hakkında hangi düşünce tarzının teşbih, ta'til veya tenzih sayılacağı konusundaki görüşler tesbit edilmelidir. Bu maksadla haberî sıfatların zikredildiği âyet ve hadislerin kelâmcılar tarafından nasıl yorumlandığını incelediğimizde birbirinden farklı dört görüş çıkacaktır:

2- Haberî Sıfatlar Konusundaki Farklı Görüşler

a) Selefin Görüşü: Selef uleması Kur'an ve Hadis'de geçen haberî sıfatlara iman edip te'vile gerek duymadan zahirî mânalarını aynen kabul etmişlerdir²⁴.

b) Cehm İle Başlayan Mu'tezilenin Görüşü: Mu'tezile Allah'ın sıfatları hakkındaki görüşlerini, kabul ettikleri "Usulü Hamse"nin birincisi olan "Tevhid" prensibi üzerine bina etmiştir. Bu esasa göre Allah'ın zâtından ayrı olarak bazı sıfatlar kabul etmek, Allah için bir takım ortaklar kabul etmek mânasına gelir. Bu yüzden zatı ile beraber kadim sıfatları Allah için caiz görmeyip nefyederler. Halku'l-Kur'ân ve Rü'yetüllah'ın nefyi görüşleri de bu prensipten çıkarılmıştır. Kur'ân'da vrid olan bütün haberî sıfatları müteşâbih kabul edip Muhkem saydıkları "ليس كمثلہ شیء"²⁵ ayetine göre te'vil ederler²⁶. Gereken te'vilin yapılmaması halinde Allah'ın mah-luka benzetilmiş olacağını iddia ederler²⁷.

c) Müşebbihe'nin Görüşü²⁸: Şiânın Haşimî kolu ve Hadisçilerden Haşeviyye grubu açıkça teşbih görüşüne daldılar. Zira onlara göre: Mabud cismânî veya ruhanî olup uzuvları vardır ve bir takım unsurlardan meydana gelmiş (mürekkeb) bir varlıktır. O'nun bir yerden başka bir yere intikali, bir yere çıkıp inmesi ve herhangi bir yerde karar kılması caizdir. Teşbihe kail olan Haşvîler Allah'ın eliyle dokunup toka-

22 Zemaşşerî, Keşşâf, IV, 146.

23 İbnü Hibbân, ebu Hâtim el-Bustî, Kitabu'l-Mecruhîn (tahk. M.İ. Zeyd), Halep, 1976, III, 14; Bağdadî, a.g.e., XIII, 160; Zehebî, Mizanü'l-İ'tidal fı Nakdir-Ricâl, IV, 173; Zehebî, Siyeru A'lâmî'n-Nebülâ, VII, 202; el-Askalanî, Tehzibu't-Tehzîb, X, 281, 284.

24 Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, Beyrut, 1975, II, 92 v.d. A. Emin, Duha'l-İslâm, III, 23.

25 eş-Şûrâ, 42/11.

26 Zemaşşerî, Keşşâf, I, 307, 353, 627, III, 30, 408, IV, 46, 253. Şehristânî, a.g.e., I, 44 v.d.; A. Emin, Fecrü'l-İslâm, 287, Duha'l-İslâm III, 22 v.d. Zehebî, et-Tefsiru ve'l-Müfessirun I, 455.

27 A. Emin, Fecrü'l-İslâm, 287.

28 Şehristânî, a.g.e., I, 103 vd'dan tercüme edilerek alınmıştır. Ayrıca bkz. A. Emin, Duha'l-İslâm, I, 336.

laşmasını caiz gördüler. Onlara göre hâlis müslümanlar riyazet ve cehd ile ihlâs ve ittihadın son mertebesine vardıklarında, dünyâ ve âhirette Allah ile kucaklaşırlar. Onlardan bazıları da dünyada Allah'ı görebileceklerine, O'nu ziyaret edebileceklerine veya Allah'ın kendilerini ziyaret edebileceğine kail olmuşlardır. Hatta bu gruba mensub olan Dâvûd el-Cevaribî'nin: "(Allah hakkında) sakal ve ferc konusunda beni mâzur görün ama bunun dışında aklınıza geleni sorun!" dediği rivayet edilir. Yine demiştir ki: "Allah cisimdir, eti kanı vardır, O cisimdir, fakat (bizim bildiğimiz) cisimler gibi değil, eti vardır, fakat (bizim bildiğimiz) etler gibi değil, kanı vardır, fakat (bizim bildiğimiz) kanlar gibi değildir. Diğer sıfatları da böyledir. (Bu haliyle) O mahlukattan hiçbir şeye benzemez ve hiçbir şey de O'na benzemez. ... Böylece Kur'ân'da vârid olan istivâ, vech, yed, cenb... gibi haberî sıfatları zâhîrî mânalarına göre açıkladılar, yani bu lafızlar söylendiğinde cisimlerden ne anlaşılıyorsa öyle anladılar... Hatta bu konuda, çoğu Yahudilerden aynen iktibas edilmiş, uydurma hadisler rivayet ettiler. Çünkü teşbih onların benliklerine iyice işlemiştir²⁹.

d) Halefin Görüşü: Aslında Selefi görüşün devamından ibaret olan bu görüş, Eş'arî (öl. 324/936) ve Maturidî (ö. 333/944) ile başlamış bilâhare Mu'tezilenin te'vil metodu kısmen benimsenerek daha da geliştirilmiştir³⁰. Şehristânî, Ehli Sünnetin çoğunluğunu temsil eden bu grubun görüşlerini "Sıfâtiyye" yani İlahî sıfatları kabul edenler başlığı altında nakletmektedir³¹. Önceleri Mutezili olan Eş'arî, naklî delilleri akîl delillerle uzlaştırarak yeni bir metodun temelini atmış oldu. Buna göre Mu'tezile tarafından nefyedilen ilahî sıfatlar isbât edilerek tenzihde selefe uyulmuş, gereken yerlerde te'viller yapılarak teşbih görüntüsüne de son verilmiş oldu. Bu metod sayesinde müslümanların büyük çoğunluğunu temsil eden Ehli Sünnet, haberî sıfatlar konusundaki Selefi tavakkuf (suskunluk)tan kurtarılmış ve böylece taraftarlarının, iki aşırı uç olan "teşbih" ve "Ta'til" düşüncesine kaymaları önlenmiş oldu. Eğer Eş'arî ve Maturidî'nin başlatıp sonradan daha da geliştirilen bu metod olmasa idi, müslümanların büyük çoğunluğunu Ehli Sünnet çizgisinde tutmak mümkün olmayacak, ya teşbih veya ta'til görüşünü benimseyeceklerdi.

3- Mukâtil Müşebbiheden midir?

Şehristânî (ö. 548/1153), İbnü Hazm (ö. 456/1064)'in müşebbiheden saydığı³² Mukâtil b. Süleymân'ı Selefi çizgisinde, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Mâlik b. Enes (ö. 179/795)'in yanında mütalaa etmektedir³³. Yine Şehristânî ve İbnü Hazm, Mukâtil'i Mürcieden biri olarak göstermektedirler³⁴. Ayrıca Şehristânî Müşebbihe ve Kerramiye fırkalarını, Allahın sıfatlarını kabul ettikleri için "sı-

29 Teşbih fikrinin İslâma girmesinde Yahudilerin rolü için bkz: A. Emin, Duha'l-İslâm I, 335 vd.

30 Bkz. A. Emin, Zuhru'l-İslâm IV, 99. Ayrıca bkz. R. Rıza: Menâr, III, 196.

31 Şehristânî, a.g.e., I, 92 vd.

32 İbnü Hazm, a.g.e., V, 46.

33 Şehristânî, a.g.e., I, 104.

34 Şehristânî, a.g.e., I, 143, 146; İbnü Hazm, a.g.e., V, 46; A. Emin, Duha'l-İslâm, III, 323.

fâtiyye" başlığı altında incelemiştir³⁵. Bu tasnif şekli ilk bakışta insanı yanıltıp aynı bölümde bulunan Eş'ariyyeyi de müşebbihedenmiş gibi gösterebilir. Zaten "el-kâtip el-Harizmi ve İbâzîler nazarında Eş'arîler doğrudan doğruya Müşebbihe-dendir. İbnü Hazm ise Eş'ariyyi, Cehm ile beraber Mürcieden saymaktadır. Şehristanî ise onu kadere inanan Cebriyyeye bağlar"³⁶. Birbirine uymayan bütün bu ifadeler gösteriyor ki ilk devirlerde hangi düşüncenin Allah için tenzih veya teşbih ifade edeceği konusu henüz açıklığa kavuşmuş değildir. Bu yüzden Mukatil b. Süleyman'ın, Allah'ın sıfatlarını yok sayan Cehm b. Safvân karşısında Selefiyyenin tavakkuf çizgisini aşarak ilahî sıfatları ispat sadedinde o gün için yeni sayılacak olan bir takım izahlara girişmesi o bölgede hakim olan Mutezîlî kelamcılar nazarında kendisinin Müşebbiheden biri olarak görünmesine sebep olabilir. Çünkü Selefî ilahî sıfatlar karşısındaki tavakkufu veya Cehm'in ta'tilinden başka üçüncü bir görüş olan aklı ve nakli uzlaştıran tevil görüşü henüz ortada yoktur. Ayrıca Mukatil'in bugün elimizde mevcut olan tefsirini baştan sona incelediğimizde, onun tarafından söylendiği belirtilen ve teşbih için açık bir ifade sayılan: "Allah cisimdir, eti kanı vardır"³⁷ sözüne rastlamak mümkün değildir³⁸. Şu halde Mukatil için: "Müşebbiheyi başlatan biridir" demek yerine, "O, Eş'arî'nin inkara ve teşbihe sapsmadan ilahî sıfatları te'vil fikrini ilk defa ortaya atan birisidir, fakat zaman çok erken olduğu için, yeteri kadar netlik sağlanamamıştır" denebilir.

SONUÇ

Bu makalede Haberî Sıfatlar, Teşbih fikrinin doğuşu ve Mukâtil'in Müşebbihe'den olduğuna dair iddiaları gördük. Gelecek makalemizde Haberî Sıfatlar hakkında Mukâtil'in yaptığı izahlarla ilgili örnekler vererek onun Müşebbihe'den olmadığını göstermeye çalışacağız. Konuyla ilgili kaynakların listesi de orada verilecektir.

35 Şehristani, a.g.e., I, 92.

36 R. Strothmann, İ.A. Teşbin Mad. C. XII/1, 193 v.d.

37 İbnü Hazm, a.g.e., V. 46. Şehristaniye göre bu sözü söyleyen Davud el-Cevaribi'dir. Bkz. Şehristani, a.g.e., I, 105.

38 Bursa (H. Çelebi) nüshası baştan sona taranarak bu neticeye varılmıştır. Ayrıca içinde haberî sıfatların zikredildiği âyetlerin bir kısmı İstanbul Nüshalarıyla da mukayese edilmiştir.